

Kaczanowicz, Wiesław

Motywy religijne w rzymskim mennictwie drugiej połowy III w n.e. (do 284 r.)

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 27 (254), 115-125

1992

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WIESŁAW KACZANOWICZ

Motywy religijne w rzymskim mennictwie drugiej połowy III w. n.e. (do 284 r.)

Monety rzymskie okresu cesarstwa były ważnym instrumentem propagowania ideologii państwowej. Jedyne one miały bowiem szansę dotarcia do najbardziej odległych zakątków Imperium Romanum, jak również do rąk szerokich mas społeczeństwa rzymskiego. Nic też dziwnego, iż liczni cesarze bardzo chętnie wykorzystywali ów instrument do prezentacji ideologicznych założeń swojego panowania, względnie do upamiętnienia swych dokonań. Należy zaakcentować, iż poczesne miejsce w ówczesnym mennictwie zajmowały emisje monetarne lansujące różne bóstwa oficjalnego panteonu.

Jest rzeczą bardzo charakterystyczną, że w drugiej połowie III w. n.e. rzymskie monety bardzo często przywoływały (głównie na rewersach) pamięć o różnorodnych boginiach i bogach¹. Miało to swoje uzasadnienie. Cesarstwo przeżywało podówczas, generalnie rzecz biorąc, dotkliwy kryzys zarówno w sferze ekonomiczno-społecznej, jak i politycznej. Epoka wstrząsów oraz idącej za tym niepewności niewątpliwie sprzyjała odwoływaniu się do szerokiej gamy wartości, znajdujących ucieleśnienie w licznej reprezentacji postaci z grecko-rzymskiego panteonu. Czy można więc pokusić się o spreycyzowanie preferencji religijnych w ówczesnym rzymskim mennictwie?

Jeśli mieć na uwadze takie kryteria oceny materiału numizmatycznego określonego cesarza, jak wielość typów monet upamiętniających bóstwo, oryginalny charakter danego typu, liczba wariantów w obrębie typu monetarnego, wybijanie monet z wyobrażeniem bóstwa w postaci różnych nominałów, a także przez liczne mennice — to niewątpliwie rysują się trzy istotne cechy w propagandzie religijnej schyłku pryncypatu realizowanej za pośrednictwem monet.

Ówczesni władcy honorowali bardzo szeroki wachlarz bóstw tradycyjnego panteonu grecko-rzymskiego. Daje się jednak również zaobserwować dążność do akcentowania przewagi jednego z kultów nad pozostałymi.

---

¹ F. Redö, *Religious Policy of the End of Principatus*, *Živa Antika* XXV, 1975, s. 461—468.

Dobitnym wyrazem tej tendencji może być preferowanie przez „cesarza galijskiego” Postumusa (260—269) wążku herkulańskiego². Wybito wówczas unikatową w rzymskim mennictwie serię monet nawiązujących rewersami do dwunastu prac Herkulesa³. Notowane są aureusy i brązowe sesterce, wybite w Lugdunum, a także antoniniany i denary, które emitowano w Kolonii, noszące legendę HERCVLI INVICTO⁴. Towarzyszą jej trzy warianty rysunku: Herkules duszący lwa nemejskiego, powalający byka kreteńskiego, deptający Amazonkę. Natomiast cykl aureusów, wypuszczonych tylko w Kolonii, jest bardziej zróżnicowany, jeśli idzie o tematykę. Znamy więc Postumusowe monety o typie HERCVLI AVG⁵, przedstawiające herosa zabijającego ptaki stymfalijskie, o typie HERCVLI CRETENSI⁶, wyobrażające Herkulesa, który pokonuje byka kreteńskiego, monety w typie HERCVLI LIBVCO⁷, prezentujące herosa duszącego Anteusza. Aureusy z legendą HERCVLI NEMAEO⁸ ponownie przypominają zwycięstwo grecko-rzymskiego bohatera nad lwem nemejskim. Monety typu HERCVLI THRACIO⁹ (znane w postaci zarówno aureusów, jak i denarów) nawiązują do uprowadzenia przez Herkulesa dzikich klaczy Diomedesa. Jedynie antoniniany i denary o typie HERCVLI ROMANO¹⁰ (AVG) przedstawiają herosa w ogrodzie Hesperyd, ilustrując mit o zdobyciu przez niego złotego jabłka (notowany jest także wariant z rysunkiem samej maczugi, łuku i kołczanu). Natomiast legendę HERCVLI ARCADIO¹¹ noszą wyłącznie denary Postumusa, które wyobrażają Herkulesa łowiącego łąnię kerynejską. Inne natomiast denary, typu HERCVLI ARGIVO¹², przedstawiają Herkulesa zabijającego maczugą hydrę. Monety o takim samym nominale opatruje legenda HERCVLI ERVMANTINO¹³, której towarzyszy wizerunek herosa wlokącego dzika upolowanego w górach Erymantu. Z kolei denary w typie HERCVLI GADITANO¹⁴ nawiązują do mitu o upro-

² W. Kaczanowicz, *Aspekty ideologiczne w rzymskim mennictwie lat 235—284 n.e.*, Katowice 1990, s. 72—76.

³ Omówił ją P. Bastien, *Les travaux d'Hercule dans le monnayage de Postume*, *Revue Numismatique* VI, 1958, 1, s. 59—79.

⁴ RIC V/2, s. 388, nr 23—24; s. 349, nr 138; s. 362, nr 305; s. 365, nr 348; G. Elmer, *Die Münzprägung der Gallischen Kaiser in Köln, Trier und Mailand*, *Bonner Jahrbucher* CXLVI, 1941 (cyt. dalej: Elmer), s. 45, nr 305; s. 47, nr 326—327; s. 52, nr 556.

⁵ RIC V/2, s. 359, nr 271; Elmer, *Beiblatt* 8/1, nr 478—483.

⁶ RIC V/2, s. 359, nr 272; Elmer, *Beiblatt* 8/1, nr 484—489.

⁷ RIC V/2, s. 359, nr 273; Elmer, *Beiblatt* 8/2, nr 514—519.

⁸ RIC V/2, s. 359, nr 274; Elmer *Beiblatt* 8/2, nr 520—525.

⁹ RIC V/2, s. 359, nr 275; s. 365, nr 352—353; Elmer, *Beiblatt* 8/2, s. 538—543.

¹⁰ RIC V/2, s. 362, nr 306—307; s. 365, nr 351; Elmer, *Beiblatt* 8/2, nr 532—537.

¹¹ RIC V/2, s. 364, nr 340; Elmer, *Beiblatt* 8/1, nr 466—471.

¹² RIC V/2, s. 364, nr 341—342; Elmer, *Beiblatt* 8/1, nr 472—477.

¹³ RIC V/2, s. 365, nr 344—345; Elmer, *Beiblatt* 8/1, nr 490—495.

¹⁴ RIC V/2, s. 365, nr 346; Elmer, *Beiblatt* 8/1, nr 496—501.

wadzeniu przez Herkulesa wołów Geryona. Również denary z napisem HERCVLI INMORTALI¹⁵ prezentują Herkulesa, wlokącego uprowadzonego z Hadesu Cerbera. Wreszcie Postumusowe denary o typie HERC[VLI] PISAEO¹⁶ wyobrażają herosa dzierżącego motykę.

Prócz fabularnej serii monet upamiętniających prace Herkulesa Postumus nakazał również wypuszczenie emisji monetarnych ku czci wcieleni tego herosa czczonych przez ludność rejonów nadreńskich. I tak, znane są aureusy, antoniniany, denary, sesterce, dupondiusy i asy typu HERCVLI DEVSONIENSI¹⁷, wybijane w Lugdunum i Kolonii. Występują one w kilku ikonograficznych wariantach rewersów — generalnie biorąc — przedstawiających sylwetkę Herkulesa, czasem w świątyni. Sesterce natomiast o typie HERCVLI MAGVSANO¹⁸, które wybito w Lugdunum, prezentują Herkulesa opartego o maczugę. Owe monety nawiązują w swojej treści do niezwykle popularnego — szczególnie wśród Batawów i Ubiów, a więc nad dolnym Renem — kultu Herkulesa o takim przydomku¹⁹. Poza cyklami dwunastu prac Herkulesa i kultowym rejestrujemy także Postumusowe sesterce i dupondiusy typu HERC PACIFERO²⁰, wypuszczone przez mennicę w Lugdunum, a noszące na rewersach stereotypowy wizerunek herosa z maczugą. Należy tutaj również odnotować brązowe asy tego uzurpatora, pochodzące z Kolonii, o typie HERCVLI COMITI AVG COS III²¹. Przedstawiają one zarówno na awersach, jak i rewersach władcę w towarzystwie Herkulesa.

Aby dopełnić przeglądu emisji monetarnych Postumusa z motywami

¹⁵ RIC V/2, s. 365, nr 347; Elmer, Beiblatt 8/1, nr 502—507.

¹⁶ RIC V/2, s. 365, nr 350; Elmer, Beiblatt 8/2, nr 526—531.

¹⁷ RIC V/2, s. 338, nr 20—22; s. 342, nr 64—66; s. 345, nr 98—99; s. 348, nr 130—134; s. 349, nr 137; s. 353, nr 200—202; s. 356, nr 247; s. 365, nr 343; Elmer, s. 40, nr 118a; s. 41, nr 121—121a, 124, 311; Elmer, Beiblatt 1, nr 146—151; Beiblatt 2, nr 217—226; s. 45, nr 305; s. 46, nr 316; s. 47, nr 324—325d; Beiblatt 8/2, nr 544—549.

¹⁸ RIC V/2, s. 342, nr 68; s. 349, nr 139—140; Elmer, s. 44, nr 287, 293.

¹⁹ P. Le Gentilhomme, *Le désastre d'Autun en 269*, *Revue des Etudes Anciennes* XLV, 1943, s. 236; H. Mattingly, E. A. Sydenham, P. H. Webb, [w:] RIC V/2, s. 331; Elmer, s. 34; P. Bastien, *Le monnayage de bronze de Postume*, *Wetteren* 1967, s. 67—68; M. Jaczynowska, *Quelques remarques sur le culte d'Hercule en Rhénanie*, *Archeoński Vestnik* XXVIII, 1977, s. 412—414; ead., *Le culte d'Hercule romain au temps du Haut-Empire*, *ANRW* II, 17/2, 1981, s. 654—655; ead., *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1987, s. 180; I. König, *Die gallischen Usurpatoren von Postumus bis Tetricus*, München 1981, s. 119—121; T. Kotula, *Ideologia dynastyczna w pięćdziesięcioleciu 235—284*, [w:] *Studia z dziejów starożytnego Rzymu*, pod red. A. Kunisza, Katowice 1988, s. 85; M. Thys, *Deux sanctuaires locaux d'Hercule dans le monnayage galloromain*, *La vie Numismatique* XXXVIII, 1988, s. 71—78.

²⁰ RIC V/2, s. 348, nr 135; s. 349, nr 136; s. 354, nr 203—204; Elmer, s. 45, nr 299.

²¹ Elmer, Beiblatt 6, nr 424.

herkulańskimi, trzeba także wspomnieć o takich monetach owego uzurpatora, których legendy nie noszą wprawdzie imienia herosa, ale których ikonografia rewersów zawiera jego wyobrażenie. Należą do nich złote biniony i aureusy, a także rozmaite emisje srebrne i brązowe, które wybijano zarówno w Lugdunum, jak i w Kolonii oraz Mediolanie. W ich liczbie znajdują się monety typu AETERNITAS AVG²², których rewersy przedstawiają — rzecz wysoce znamienna — Herkulesa koronującego Postumusa. Nie mniej wymowne są biniony i aureusy z legendą COMITI AVG²³, wyobrażające na rewersach władcę z Herkulesem. Inne emisje monetarne, o typie FELICITAS AVG²⁴, prezentują na rewersach zwrócone ku sobie głowy herosa i galijskiego uzurpatora. Rewersy zaś monet typu VIRTUS POSTUMI AVG²⁵ wyobrażają Herkulesa ujarzmiającego łąnię. Wreszcie rewersy antoninianów z legendami VIRTUTI AVGVSTI²⁶ i VIRTUS EQVITVM²⁷ dają standardową personifikację herosa z maczugą. Koniecznie trzeba również zaakcentować, iż podobiznie Postumusa na awersach różnych typów jego emisji monetarnych często towarzyszy wizerunek Herkulesa.

Analizę opisanych monet należy zacząć od stwierdzenia, iż kult herkulański bardzo zyskał na popularności w Cesarstwie Rzymskim okresu III stulecia²⁸. Ów heros, a później bóg, cieszył się szczególnym uznaniem właśnie w prowincjach galijskich²⁹. Postumus nawiązał zatem w swojej ideologii do szeroko akceptowanej w regionie postaci mitologicznej, zwracając się tym samym ku rzeszy społeczeństwa rzymskiego³⁰.

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, iż Herkules był herosem i bóstwem, które szczególnie upodobał sobie Postumus. Długa lista, przeważnie bardzo oryginalnych, herkulańskich motywów na monetach owego uzurpatora aż nadto dowodnie o tym świadczy, co nie oznacza, iż Postumus lekceważył innych przedstawicieli uznawanego panteonu państwowego. Znane są emisje monetarne tego władcy przywołujące imiona

²² RIC V/2, s. 338, nr 17; Elmer, s. 41, nr 128.

²³ RIC V/2, s. 358, nr 261; Elmer, Beiblatt 6, nr 426—428.

²⁴ RIC V/2, s. 358, nr 266; Elmer, s. 45, nr 306.

²⁵ RIC V/2, s. 356, nr 241; s. 357, nr 253; Elmer, s. 52, nr 557.

²⁶ RIC V/2, s. 364, nr 333; Elmer, s. 50, nr 390.

²⁷ RIC V/2, s. 368, nr 389.

²⁸ M. Jaczynowska, *Główne kierunki przemian kultu Herkulesa w państwie rzymskim*, AUNC, Historia IX, 1973, s. 39—40; ead., *Kult Herkulesa jako główny element opozycji pogańskiej przeciw chrześcijaństwu w III i IV w.*, Antiquitas VIII, 1979, s. 149—154; ead., *Religie...*, s. 232—233.

²⁹ Zob.: S. Czarnowski, *Herkules galijski*, PH V, 1925, s. 238—260; id., *Dziela*, t. 3, Warszawa 1956, s. 139—160; M. Jaczynowska, *Religie...*, s. 179—181.

³⁰ Por.: E. M. Štaerman, *Otrażenie klassowych protivorečij II—III v. v kulte Gerakla*, Vestnik Drevnej Istorii 1949, s. 60—72; M. Simon, *Hercule et le christianisme*, Strasbourg 1955, s. 83; M. Jaczynowska, *Główne kierunki...*, s. 40; ead., *Kult Herkulesa...*, s. 150; ead., *Religie...*, s. 232.

Diany³¹, Jowisza³², Kastora³³, Marsa³⁴, Merkurego³⁵, Minerwy³⁶, Neptuna³⁷. Nie zabrakło Postumusowych monet, na których widnieją nawet bóstwa wschodnie: Serapis³⁸ i Sol³⁹. Trudno byłoby zatem mówić o herkulańskim monoteizmie Postumusa. Faktem jednak jest, iż tylko ów heros doczekał się na interesujących nas emisjach monetarnych tak okazałej i różnorodnej adoracji. Wymowa legendy i towarzyszącego jej rysunku aureusów w typie AETERNITAS AVG jest przy tym bardzo znamienita.

Można przypuszczać, iż szczególnie głęboki sens wiąże się z Postumusowymi monetami, które upamiętniają dwanaście prac Herkulesa. Po pierwsze, owe nadludzkie prace dokonane zostały przez ludzkiego przeciwieństwa Herkulesa. Postumus, którego inspirował ten heros, podjął także nadludzki wręcz wysiłek: stawienia czoła rozlicznym niebezpieczeństwom w obronie Cesarstwa Rzymskiego. Po wtóre, prace swe Herkules wykonywał w różnych miejscach antycznego świata, co skrupulatnie akcentują legendy analizowanej serii monet. Naśladowujący owego herosa Postumus był więc tym samym zdolny do podjęcia walki z wrogami Imperium, którzy atakowali zewsząd, nawet w najbardziej odległych od siebie punktach. Można zatem stwierdzić, że ten uzurpator pragnął przedstawić się jako człowiek, którego wola i zdolności predestynują do roli obrońcy Rzymu, *eo ipso* do roli pełnoprawnego cesarza.

Nader wyrazista preferencja religijna występuje również w mennictwie Aureliana (270—275)⁴⁰. Została ona dobitnie wyrażona przez brązowe asy, wybite w Serdice, a noszące na rewersach legendę AVRELIANVS AVG CONS⁴¹, której towarzyszy podobizna cesarza składającego ofiarę przy ołtarzu. Ważniejszy jednak w tym przypadku jest awersowych monet. Zawiera on bowiem napis SOL DOMINVS IMPERI RO-

³¹ RIC V/2, s. 361, nr 299—300; Elmer, s. 50, nr 396—398.

³² RIC V/2, s. 342, nr 70; s. 343, nr 71—72; s. 349, nr 141; s. 354, nr 205; s. 357, nr 248; s. 359, nr 278; s. 362, nr 308—311a; Elmer, s. 44, nr 289—290, 295; s. 49, nr 387; s. 50, nr 388; s. 53, nr 570—571.

³³ RIC V/2, s. 361, nr 297; s. 364, nr 355; Elmer, s. 53, nr 589; Elmer, Beiblatt 9, nr 580—583.

³⁴ RIC V/2, s. 362, nr 312; s. 366, nr 357; Elmer, s. 50, nr 389.

³⁵ RIC V/2, s. 350, nr 149; s. 362, nr 313; s. 366, nr 358; Elmer, s. 51, nr 413.

³⁶ RIC V/2, s. 339, nr 29; s. 343, nr 74; s. 350, nr 150; s. 354, nr 210—211; Elmer, s. 45, nr 309; s. 46, nr 313.

³⁷ RIC V/2, s. 339, nr 30; s. 343, nr 76; s. 354, nr 214—217; Elmer, s. 46, nr 310, 314.

³⁸ RIC V/2, s. 360, nr 282; s. 363, nr 329; Elmer, s. 48, nr 377; s. 49, nr 382—383.

³⁹ RIC V/2, s. 358, nr 260; s. 362, nr 316; s. 364, nr 336; Elmer, s. 53, nr 568—569; Elmer, Beiblatt 7, nr 454—463.

⁴⁰ W. Kaczanowicz, *op. cit.*, s. 83—88.

⁴¹ RIC V/1, s. 301, nr 319—322; por.: J.-P. Callu, Cl. Brenot, J. N. Barrandon, *Analyses de séries atypiques (Aurélien—Tacite—Carus—Licinius)*, Quaderni Ticinesi. Numismatica e Antichità Classiche IX, 1979, s. 241—242.

MANI (również w postaci abrewiacji) i uosobienie słonecznego bóstwa. Pojawiły się wówczas także antoniniany, wypuszczone w Kyzikos, typu SOLI CONSERVATORI ⁴², przedstawiające na rewersach Aureliana otrzymującego glob od opiekuńczego bóstwa słońca.

Wręcz imponująco przedstawia się natomiast cała seria aureusów, antoninianów i sesterców tego władcy, pochodzących z różnych mennic (Rzym, Mediolan, Serdica, Siscia, Antiochia, Trypolis), typu SOLI INVICTO ⁴³. Ich rewersy wyobrażają bóstwo Sol w kwadrydze z globem (czasem także batem) w ręku. Na innych seriach owego typu widzimy to bóstwo w towarzystwie jeńców (niekiedy tratowanych). Jeszcze inne emisje prezentują cesarza przyjmującego glob od bóstwa Sol.

Bardzo bogata jest również ikonografia Aurelianowych emisji mone-tarnych typu ORIENS AVG ⁴⁴ (aureusy, antoniniany i denary z mennic w Rzymie, Mediolanie, Ticinum, Siscii, Serdice oraz Kyzikos). Rewersy owych monet przedstawiają Sol w różnych kompozycjach (bez jeńców, z jeńcami, z deptanymi jeńcami, z globem, z globem oraz wieńcem laurowym i łukiem, z trofeum oraz globem, w towarzystwie imperatora, czasem obdarzanego globem). Sol występuje także na rewersach wielu monet Aureliana opatrzonych innymi legendami. Są to emisje typu AETERNIT AVG ⁴⁵, APOL CONS AVG ⁴⁶ (słoneczne bóstwo z globem i jeńcem), CONCORDIA AVG ⁴⁷, CONCORD MILIT ⁴⁸, CONSERVAT AVG ⁴⁹, IOVI CONSER ⁵⁰ (cesarz otrzymujący glob od Sol), MARS INVICTVS ⁵¹ (bóg wojny odbierający glob od Sol), PM TR P VI COS II PP ⁵², PACATOR ORBIS ⁵³, PROVIDEN DEOR ⁵⁴, RESTITUTOR ORBIS ⁵⁵, RESTITVTOR ORIENTIS ⁵⁶ czy VIRTVS AVG ⁵⁷.

⁴² RIC V/1, s. 305, nr 353.

⁴³ RIC V/1, s. 271, nr 54; s. 274, nr 77—78; s. 282, nr 154; s. 294, nr 257; s. 299, nr 307—308; s. 300, nr 309—315; s. 309, nr 387, 390; por.: H. P. L'Orange, *Sol Invictus Imperator. Ein Beitrag zur Apotheose*, Symbolae Osloenses XIV, 1935, s. 241—242.

⁴⁴ RIC V/1, s. 267, nr 17—18; s. 271, nr 61; s. 272, nr 62—65; s. 273, nr 67; s. 280, nr 134—137; s. 281, nr 151; s. 286, nr 187—188; s. 290, nr 230; s. 293, nr 248—255; s. 296, nr 276—281; s. 297, nr 282—283; s. 305, nr 360; s. 306, nr 361—365; s. 310, nr 397.

⁴⁵ RIC V/1, s. 268, nr 20; s. 270, nr 44.

⁴⁶ RIC V/1, s. 272, nr 66.

⁴⁷ RIC V/1, s. 274, nr 76, 79; s. 275, nr 80—81.

⁴⁸ RIC V/1, s. 274, nr 75; s. 275, nr 82.

⁴⁹ RIC V/1, s. 307, nr 371—373; s. 308, nr 383—385.

⁵⁰ RIC V/1, s. 296, nr 274—275.

⁵¹ RIC V/1, s. 305, nr 357—360.

⁵² RIC V/1, s. 285, nr 185.

⁵³ RIC V/1, s. 265, nr 6—7.

⁵⁴ RIC V/1, s. 268, nr 19; s. 281, nr 152—153; s. 286, nr 189; s. 297, nr 284—285.

⁵⁵ RIC V/1, s. 306, nr 367.

⁵⁶ RIC V/1, s. 307, nr 374—375.

⁵⁷ RIC V/1, s. 300, nr 316—318.

Wydzźwięk napisów — głównie na awersach opisanych wyżej monet, lecz również na ich rewersach — jest wyjątkowo klarowny. Legenda SOL DOMINVS IMPERI ROMANI nie pozostawia cienia wątpliwości, iż Aurelian uczynił Sol naczelnym bóstwem państwa rzymskiego⁵⁸. Warto przy okazji zauważyć, że działania owego władcy w sferze kultu nie ograniczały się wyłącznie do propagowania bóstwa solarnego na monetach, ale przybrały również formę celebracji owego obrządku. Chodzi o dedykację w stołecznym Rzymie (247 r.) świątyni Słońca⁵⁹.

Nie należy jednak w żadnym wypadku sądzić, iż Aurelian wprowadził w Imperium monoteizm religijny⁶⁰. Nie podjęto bowiem wówczas żadnych działań przeciw tradycyjnym, grecko-rzymskim bóstwom, a i na monetach tego władcy figurują różni przedstawiciele klasycznego panteonu. Spotkać więc można Apollina⁶¹, Eskulapa⁶², Herkulesa⁶³, Jowisza⁶⁴, Marsa⁶⁵, Merkurego⁶⁶, Minerwę⁶⁷, Neptuna⁶⁸, Romę⁶⁹ oraz Wenus⁷⁰. Nie wyeksponowano jednak któregokolwiek z owych bóstw stosowną legendą czy bogatą ikonografią. Dysproporcja w tym zakresie między Sol a wymienionymi boginiami i bogami jest wyraźna.

Interpretacja symboliki rysunków na Aurelianowych monetach grupy Sol także nie nastrocza większych problemów. Motyw władcy składającego ofiarę przy ołtarzu boga słońca (oryginalne asy typu AVRE-

⁵⁸ L. Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien*, Paris 1904, s. 184—195; E. M. Štaerman, *Krizis rabovladelčeskogo stroja v zapadnych provincijach Rimskoj Imperii*, Moskva 1957, s. 484—485; ead., *Socjalnye osnovy religii Drevnego Rima*, Moskva 1987, s. 290—291; G. H. Halsberghe, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden 1972, s. 23; id., *Le culte de Deus Sol Invictus à Rome au 3e siècle après J.-C.*, ANRW II, 17/3, 1984, s. 2181—2201; R. Redö, *Numismatical Sources of the Illyrian Soldier Emperor's Religious Policy*, Budapest 1973, s. 64—76, 154; id., *Religious Policy...*, s. 464; M. Jaczynowska, *Religie...*, s. 236—237; T. Kotula, op. cit., s. 90.

⁵⁹ L. Homo, op. cit., s. 185—190.

⁶⁰ F. Redö, *Numismatical Sources...*, s. 63—76. Por.: M. Jaczynowska, *Religie...*, s. 236—237.

⁶¹ RIC V/1, s. 268, nr 22—23; s. 282, nr 157; s. 283, nr 160—162; s. 291, nr 243.

⁶² RIC V/1, s. 294, nr 258.

⁶³ RIC V/1, s. 271, nr 57—58; s. 273, nr 74; s. 300, nr 318.

⁶⁴ RIC V/1, s. 270, nr 48—49; s. 279, nr 129—132; s. 284, nr 174; s. 289, nr 225; s. 290, nr 226—228; s. 294, nr 259—262; s. 295, nr 263—269; s. 302, nr 333, s. 303, nr 342, 344; s. 304, nr 346; s. 310, nr 394—395.

⁶⁵ RIC V/1, s. 265, nr 1; s. 267, nr 15—16; s. 269, nr 33—34; s. 276, nr 97—98; s. 278, nr 112; s. 279, nr 133; s. 282, nr 156; s. 285, nr 179—183, 186; s. 288, nr 210; s. 295, nr 270—271; s. 305, nr 357—358; s. 306, nr 366; s. 307, nr 378—379; s. 308, nr 380; s. 309, nr 388, 393.

⁶⁶ RIC V/1, s. 303, nr 336.

⁶⁷ RIC V/1, s. 302, nr 334.

⁶⁸ RIC V/1, s. 301, nr 324.

⁶⁹ RIC V/1, s. 275, nr 84—85; s. 280, nr 142; s. 284, nr 175; s. 303, nr 337; s. 311, nr 405.

⁷⁰ RIC V/1, s. 273, nr 70.

LIANVS AVG CONS) wyraźnie wskazuje na religijną orientację tego imperatora. Również kompozycja (dodajmy: często wówczas wykorzystywana) bóstwa Sol wręczającego glob Aurelianowi jasno informuje, iż cesarz ten uważał się za „bożego pomazańca”, którego Słońce obdarowało władzą. Licznie zaś występujących na emisjach monetarnych grupy Sol jeńców, w tym także deptanych, interpretowalibyśmy jako artykulację zwycięstw imperatora (przy pomocy słonecznego bóstwa) nie tylko na polach bitew, lecz także w zmaganiach, generalnie rzecz biorąc, z rozmaitymi przeciwnościami, które dotknęły ówczesne Imperium.

Na rewersach emisji monetarnych Probusa (276—282) rejestrujemy następujące legendy honorujące z imienia bóstwa ⁷¹: HERCVLI PACIF ⁷² (w różnych wariantach napisu), HERCVLI ARCADIO ⁷³, HERCVLI ERY-MANTHIO ⁷⁴, HERCVLI INMORTALI ⁷⁵, HERCVLI ROMANO ⁷⁶, IOVI CONSERVATORI ⁷⁷, IOVI CONS AVG ⁷⁸, IOVI CONS PROBI AVG ⁷⁹, IOVI STATORI ⁸⁰, MARTI PACIFERO ⁸¹, MARS VLTOR ⁸², MARS VICTOR ⁸³, SOLI INVICTO ⁸⁴, SOLI INVICTO AVG ⁸⁵ oraz SOLI INVICTO COMITI ⁸⁶ (AVG).

Nie ulega wątpliwości, iż bogiem opiekuńczym Probusa był Sol. Argumentem wspierającym ową tezę jest duża liczba wariantów awersów (różne kombinacje legend i wyobrażeń cesarzy) Probusowych monet typu SOLI INVICTO, SOLI INVICTO AVG oraz SOLI INVICTO COMITI (AVG). Większą wartość dowodową ma chyba jednak pojawienie się legendy SOL COMES PROBI AVG ⁸⁷ (mennica w Serdice) na awersach

⁷¹ W kwestii motywów religijnych na monetach tego cesarza zob.: W. Kaczanowicz, op. cit., s. 105, 111—113.

⁷² RIC V/2, s. 57, nr 373; s. 58, nr 374—380; s. 59, nr 381—383.

⁷³ RIC V/2, s. 79, nr 585.

⁷⁴ RIC V/2, s. 79, nr 586—587.

⁷⁵ RIC V/2, s. 79, nr 588.

⁷⁶ RIC V/2, s. 20, nr 4.

⁷⁷ RIC V/2, s. 36, nr 176; s. 50, nr 315; s. 59, nr 384—387; s. 60, nr 388—391.

⁷⁸ RIC V/2, s. 36, nr 172.

⁷⁹ RIC V/2, s. 36, nr 173—175.

⁸⁰ RIC V/2, s. 34, nr 152.

⁸¹ RIC V/2, s. 24, nr 40—43; s. 36, nr 177; s. 71, nr 505—510; s. 72, nr 511—513; s. 74, nr 540—544; s. 92, nr 699; por.: H.-G. Pflaum, *Un antoninianus de Probus de l'atelier de Rome*, Bulletin de la Société Française de Numismatique XXI, 1966, s. 102—103.

⁸² RIC V/2, s. 33, nr 148.

⁸³ RIC V/2, s. 20, nr 5—6; s. 23, nr 35—38; s. 24, nr 39; s. 27, nr 82—86; s. 28, nr 87—93; s. 107, nr 824—825.

⁸⁴ RIC V/2, s. 29, nr 101; s. 38, nr 199; s. 39, nr 200—208; s. 50, nr 311; s. 62, nr 414—416; s. 63, nr 417—422; s. 100, nr 767—772; s. 101, nr 773—778; s. 102, nr 779—780; s. 112, nr 861—868; s. 113, nr 869—874; s. 118, nr 911.

⁸⁵ RIC V/2, s. 80, nr 597; s. 102, nr 783—785.

⁸⁶ RIC V/2, s. 32, nr 138; s. 40, nr 209; s. 108, nr 829.

⁸⁷ RIC V/2, s. 19.

emisji monetarnych tego cesarza. Należy tutaj zauważyć, iż awersy rzymskich monet epoki cesarstwa tradycyjnie rezerwowano dla wizerunku augusta (lub członków jego rodziny). Pojawienie się więc tam nietypowej legendy głoszącej, iż Sol sprawuje opiekę nad Probusem, trzeba potraktować jako szczególny hołd złożony temu bóstwu. Decydujący natomiast argument w omawianej kwestii stanowią Probusowe aureusy, antoniniany oraz asy, pochodzące z mennic w Rzymie, Ticinum, Siscii i Kyzikos (zwróćmy uwagę na rozległość emisji), typu CONSERVATOR AVG⁸⁸, przy czym owym obrońcą jest wyłącznie Sol występujący na rewersach w kilku wariantach ikonograficznych.

Drugą, bardzo istotną cechą w zakresie interesującej nas problematyki jest znacząca pozycja „nowego” kultu, o wybitnie orientalnej proweniencji, bóstwa słonecznego Sol. Wyżej była już okazja szerzej omówić i zaakcentować, iż bóg ten osiągnął nawet dominujące miejsce w III-wiecznym panteonie na rzymskich monetach (Aurelian, Probus).

Trzecią cechą, jeśli idzie o motywy religijne w cesarskim mennictwie schyłku pryncypatu, stało się wystąpienie w tytułaturach niektórych rzymskich władców pierwiastka boskości. Niezwykle ważną ideę Aureliana (270—275) propagują antoniniany, które wybito w Serdice, o typie RESTITVTOR ORBIS⁸⁹. Bardzo istotne jest wystąpienie na awersach niektórych spośród tychże monet napisów IMP DEO ET DOMINO AVRELIANO AVG⁹⁰ oraz DEO ET DOMINO NATO AVRELIANO AVG⁹¹. Zwróćmy uwagę na trzy aspekty nowatorskiej koncepcji owego cesarza co do charakteru imperatorskiej władzy⁹²:

— jego panowanie miało wymiar boski (DEO), sankcji owym rządom udzielił Sol;

— Aurelian wystąpił w omawianych legendach nie jako *princeps*, a więc pierwszy spośród obywateli państwa rzymskiego, lecz jako niczym nie ograniczony władca Imperium (DOMINVS);

— boskość i absolutny charakter Aurelianowych rządów wynikały z urodzenia (NATO), posiadały zatem wymiar górujący i ponadczasowy, co w konsekwencji miało zapewnić odrodzenie Rzymu (RESTITVTOR ORBIS).

Przedstawiona koncepcja władzy była więc całkowitym zaprzeczeniem funkcjonującej już bez mała od trzystu lat idei pryncypatu, w myśl której wybieralny cesarz, nie posiadający za życia pierwiastka boskiego, miał rządzić państwem rzymskim zachowując dawne republikań-

⁸⁸ RIC V/2, s. 47, nr 293—294; s. 49, nr 307—309; s. 54, nr 347—348; s. 55, nr 349—354; s. 74, nr 536—538; s. 89, nr 669—672; s. 90, nr 673; s. 115, nr 891.

⁸⁹ RIC V/1, s. 297, nr 287—289; s. 298, nr 290—298; s. 299, nr 299—306; por.: J.-P. Callu, Cl. Brenot, J. N. Barrandon, op. cit., s. 243.

⁹⁰ RIC V/1, s. 299, nr 305.

⁹¹ RIC V/1, s. 299, nr 306.

⁹² W. Kaczanowicz, op. cit., s. 86—88.

skie urzędy i instytucje. Aurelianową „rewolucję” interpretowalibyśmy jako podjętą przez tego władcę próbę zapobieżenia całkowitemu upadkowi autorytetu imperatora rzymskiego, przez przydanie mu, podkreślmy to bardzo mocno — m.in. atrybutu boskości. Była to jednak próba dość ostrożna. Trzeba bowiem koniecznie zaakcentować, iż bardzo rzadkie monety z legendami awersów IMP DEO ET DOMINO AVRELIANO AVG oraz DEO ET DOMINO NATO AVRELIANO AVG wybito tylko w jednym (choć szeroko rozprzestrzeniającym się) nominale (antoniniany) i w zaledwie jednej mennicy (Serdica). Zwraca więc uwagę ich brak przede wszystkim w emisjach stołecznych warsztatów mennicznych. Wydaje się, iż Aurelian nie mógł sobie pozwolić na tak rewolucyjną propagandę w mieście Rzymie, będącym, siłą rzeczy, ostoją politycznego konserwatyzmu. Wybór — jako miejsca emisji omawianych serii — bałkańskiej Serdiki, leżącej przecież w zasięgu geograficznym tradycji wschodniego despotyzmu, a jednocześnie na peryferiach Cesarstwa Rzymskiego, był przemyślanym krokiem w doniosłym i, co trzeba zaakcentować, bardzo ryzykownym eksperymencie.

Ideę analogiczną do opisanej wyżej prezentują także unikatowe antoniniany Probusa (276—282)⁹³ typu CLEMENTIA TEMP oraz VIRTUS PROBI AVG, również pochodzące z mennicy w Serdice, a noszące na awersach legendy IMP DEO ET DOMINO PROBO AVG⁹⁴ i DEO ET DOMINO PROBO INVICTO AVG⁹⁵. Koncepcję boskości cesarza ostrożnie lansował też Karus (282—283)⁹⁶, emitując w Sycylii rzadkie aureusy typu FELICITAS REIPUBLICAE, FIDES MILITVM oraz VICTORIA AVG, o legendzie awersu DEO ET DOMINO CARO (czasem INVICTI bądź INVIC) AVG⁹⁷.

Wyróżniliśmy w niniejszym artykule trzy cechy propagandy religijnej w rzymskim mennictwie schyłku pryncypatu: 1) akcentowanie przewagi jednego z kultów nad pozostałymi, 2) osiągnięcie w ówczesnym panteonie górującej pozycji przez „nowy” kult, o wschodniej proveniencji, bóstwa Sol, 3) przydanie cesarzom pierwiastka boskości. Owe trzy cechy łączy jednocześnie przewodnia idea: poszukiwanie silnego autorytetu. Był on niewątpliwie bardzo potrzebny w czasach dotkliwego kryzysu państwa.

⁹³ Ibid., s. 105—106.

⁹⁴ RIC V/2, s. 109, nr 841.

⁹⁵ RIC V/2, s. 114, nr 885.

⁹⁶ W. Kaczanowicz, op. cit., s. 114.

⁹⁷ RIC V/2, s. 145, nr 96; s. 146, nr 99—100.

DIE RELIGIÖSEN MOTIVE IM RÖMISCHEN MÜNZWESEN DER ZWEITEN
HALFTE DES III JAHRHUNDERTS (BIS ZUM JAHR 284)

(Zusammenfassung)

Der Autor des Artikels unterscheidet und begründet die These über drei Merkmale der religiösen Propaganda im römischen Münzwesen im Spätprinzipat. Zu ihnen gehörten: 1) die Betonung der Überlegenheit eines Kultus im Vergleich zu den anderen, 2) das Erscheinen im damaligen Pantheon der vorherrschenden Position durch den „neuen“ Kultus orientalischer Provenienz des Gottes Sol, 3) das Verleihen dem Kaiser des Elements der Göttlichkeit.

Übersetzt *Eligiusz Drgas*